

EDVARD KARDELJ

Danas Albanci na Kosovu snose posebnu odgovornost upravo zato što su većinski narod ovde na Kosovu

Izlaganje Edvarda Kardelja na sastanku užeg Političkog aktiva SAP Kosova, u Prištini, 8. juna 1977. godine.

Moram reći da nemam nikakvih primedaba i ne bih mogao, tako reći, ništa dodati toj društvenoj, privrednoj i političkoj orijentaciji koju ste vi danas izneli. Mislim da je to ona orijentacija koja je naša, zajednička orijentacija u Jugoslaviji i u tom pogledu mogu da vam samo poželim da budete što uspešniji u njenoj realizaciji.

Zbog toga bih se više zadržao na nekim praktičnim problemima koji su vezani za tu realizaciju i na nekim političkim akcentima koji su uz to dati, da bih istovremeno i ja vama postavio neka pitanja. Jer mi smo, po mome mišljenju, uzeli veoma dobru orijentaciju za naš Jedanaesti kongres Saveza komunista — da idemo upravo na razradu konkretnih metoda rada, organizacije, odnosa itd. kojima treba da ostvarimo tu našu opštu orijentaciju na svim područjima koja sam spomenuo i o kojima ste vi danas takođe govorili. To mi moramo uzeti zaista kao jedno rešavajuće, odlučujuće pitanje u realizaciji svega onoga što smo, po mome mišljenju, dovoljno jasno i opširno raspravili i o čemu smo doneli načelne zaključke i na Desetom kongresu, pa i u ustavnoj diskusiji i u diskusiji oko odluka o sistemskim zakonima itd.

Mislim da je tu sada bitno pitanje kako to ostvariti. A kako to ostvariti, po mome mišljenju, nije samo problem politike, političke orijentacije. Ja se pomalo plašim da li mi sada nismo pre-

dimenzionirali učešće raznih naših političkih foruma u razradi tih konkretnih problema, a potcenili potrebu naučnog i stručnog pripremanja zaključaka. Strašno mnogo se kod nas u Jugoslaviji sada nastaje, strašno mnogo se govori na svim mogućim forumima, strašno mnogo se ponavljaju iste stvari, a kad sve to pretresete, onda na situ ostane vrlo malo stvarnog zrna. Ja bih u tom pogledu toliko kritički govorio da bih rekao da to važi sve od Predsedništva CK Saveza komunista Jugoslavije, pa do naših opštinskih komiteta i osnovnih organizacija Saveza komunista.

Meni izgleda da se upravo moramo tako organizovati da bismo mogli zaista ujediniti političku i idejnu akciju sa naukom, sa stručnim službama, sa iskustvom, rekao bih — ako hoćete da upotrebim čak i tu reč — sa empirizmom kadrova koji nose neposrednu odgovornost u raznim oblastima rada, društvenog života itd. Politika je u stvari, ta koja treba da otkriva probleme, da ih stavi na dnevni red društva, da pokrene proces njihovog rešavanja, ali ona ne može sama za sebe da rešava te probleme. Da se ne upuštam u neku filozofiju, preći ću na konkretna pitanja.

Danas je, recimo, ovde bilo mnogo govora o gubicima i mislim da ste se vi veoma dobro postavili kada tražite, zahtevate od organizacija udruženog rada da one same sebe pogledaju i da unutar sebe same nađu uslove i sredstva, ako ne u celini, da bar maksimalno doprinesu razrešavanju takvih problema. Tu nije reč samo o gubicima nego i o mnogim drugim slabostima koje su karakteristične. No imam utisak da se u tom pogledu u nas mnogo priča i da se sada problemima likvidacije gubitaka bave više naši politički forumi nego oni koji su, u stvari, najpozvaniji da to rešavaju i da na sebe preuzmu odgovornost za pokrivanje gubitaka i odstranjivanje drugih slabosti, a to su ljudi koji upravo rade u praksi i koji snose punu odgovornost za to. Tu se, međutim, postavlja pitanje da li su oni objektivno i subjektivno uvek u stanju da razrešavaju te probleme. Oni su sada pod jednim političkim pritiskom i unutar fabrika, unutar osnovnih organizacija udruženog rada vrše razne pritiske ograničenja, štede itd. da bi došli do nekih rešenja. To je dobra stvar. Ali mislim da bismo na te probleme morali gledati dugoročno, kroz prizmu jednog dugoročnog razvoja proizvodnih snaga, ne samo od danas do sutra — da pokrijemo te gubitke za godinu ili dve godine. Jer ja verujem da će se ti gubici i ubuduće isto tako ponavljati ukoliko ne otkrivamo i ne otklanjamo njihove osnovne uzroke.

No da postavim konkretno pitanje: smatrate li vi da je moguće i potrebno da se u naš sistem, posebno kad je reč o Kosovu, uvedu, da tako kažem, neke društvene institucije koje bi bile spo-

sobne da ujedine politiku, nauku i stručne službe i ljude iz prakse, koje bi se oslanjale na određene naučne i stručne kadrove, koje bi stalno i, rekao bih, dugoročno sa profesionalnim naučnim kadrovima pratile i analizirale stanje na pojedinim područjima društva, razvoja proizvodnih snaga, rada, organizacije rada, produktivnosti rada, rentabilnosti, investicija, ekonomičnosti, stvaranja tržišta itd.; ne, rekao bih, apstraktno, ne radi toga da na raznim simpozijumima objavljuju referate, što je sada u nas dominantna i gotovo potpuno preživela forma naučnog rada, nego da preuzmu konkretnu odgovornost za stanje u tom pogledu na Kosovu, da zavire u svaku fabriku, da sa svakom organizacijom udruženog rada rade, da pomognu svakome i da, pri tome, privuku stručne i najsposobnije kadrove bilo privremeno ili na stalnu saradnju iz cele zemlje, i ne samo iz cele zemlje nego i iz inostranstva. Nekad se isplati jednog dobrog stranog stručnjaka angažovati i bogato ga platiti da bi preneo na Kosovo iskustva jedne moderne organizacije rada, uslova za povećanje produktivnosti rada itd.

Meni izgleda da je to nama u Jugoslaviji potrebno, jer naši naučni instituti, takvi kakvi su, ipak su odvojeni od prakse. Tada kada smo išli na deetatizaciju, oni su se pretvorili u neke potpuno samostalne organizacije i jedina veza između njih i prakse koja je uspostavljena jeste, u stvari, veza preko tih projekata koje rade. Ja mislim da je to dobro, da nemamo razloga da nešto menjamo, ali moramo dopunjavati. Ipak, praksa treba da traži i traži i stalnu saradnju nauke ne samo preko projekata nego, rekao bih, preko suodgovornosti nauke i stručnih službi za rezultate. Naravno, ja ne znam koji su sve uzroci da, recimo, »Trepča« ima gubitke. Nisam stručnjak i ne bih ulazio u diskusiju ni u raspravu o tom pitanju, ali sam uveren da bi jedna dublja analiza stanja »Trepče« sigurno donela određene koristi, tako da bi se bar, dugoročno gledano, otvorila perspektiva za razvoj u toj oblasti, odnosno za to da se jedna takva velika organizacija sanira i dovede u stanje u kojem će moći da proizvodi dohodak, a ne gubitke.

Slično je stanje sada i na području primene ustavnih načela u oblasti društveno-ekonomskih odnosa. Vi ste danas govorili o problemima ličnih dohodaka, dohodovnih odnosa itd. Tu je i bankarski sistem itd. Međutim, ja i tu imam utisak da mi sada o tim stvarima strašno mnogo pričamo napamet, a da premalo idemo na dublje proučavanje prakse. Ja govorim upravo o praksi i mislim da sada moramo, da tako kažem, pristupiti naukom ne trasiranju puteva, jer smo mi to već učinili, nego nauku primeniti i angažovati stručne službe upravo u društvenoj bazi, tamo gde se prave pravilnici,

statuti, samoupravni sporazumi; tamo treba sada pomoći. Jer ma koliko da je raspoloženje dobro, da postoji poverenje, veći otpimizam — sve to što ste vi govorili, ali to će se iscrpsti ako ne budemo u praksi u tom pogledu učinili brže korake.

Tu se stvari još uvek razvijaju više na nivou naših političkih organizacija nego tamo gde se vrši pritisak da treba rešavati i urediti dohodovne odnose. Međutim, oni koji to treba da rade, oni ne znaju kako to treba da se radi. Na kraju krajeva, probijamo put za potpuno novi sistem i sad očekujemo da će radnici, da se tako izrazim, iz prsta isisati kako treba u samoupravnim aktima da primene Ustav i sistemske zakone. Očigledno je tu potrebno ući u te organizacije i pomoći im da bi mogle brže da isplivaju iz jedne prelazne i nesigurne situacije, a tu ne možemo samo mi političari većito deklaracijama da rešavamo probleme, nego treba angažovati marksističku društvenu nauku, koja je još uvek u dobrom delu — a ja bih rekao u gotovo većem delu — prilično daleko od analiza društvenih odnosa. Nisam ja ni protiv te aktivnosti, ali mi moramo stvoriti jedan svoj naučno-stručni potencijal koji će biti povezan sa praksom, koji će biti prenosilac nauke i znanja u svakodnevni život, koji će koristiti sve analize i podatke koje mogu nauka i stručne službe dati u tom pogledu, pri čemu njih treba osposobiti da budu to. Ima i među vama drugova koji se bave tim problemima, ali mislim da mi nemamo još takav potencijal, ni naučni ni stručni, koji bi bio subjektivno sposoban da sada, u ovom trenutku, recimo, ide u »Trepču« i kaže: treba se tako i tako organizovati i predlažemo vam da se tako i tako organizujete. Mi takve snage i institucije moramo stvoriti i moramo se sada orijentisati da ih stvorimo kada smo zagazili u jedan veliki problem u našem društvenom životu. To je, u stvari, ono što ste vi govorili i za druge probleme, jer i ovaj problem se ne može rešiti od danas do sutra, ali moramo ga postaviti na dnevni red i postaviti koncept i postepeno ga ostvarivati.

Mi smo stvorili komisije u skupštinama za praćenje primene sistemskih zakona i Ustava, i to je sve. Te komisije su, da tako kažem, do vrha glave angažovane i toliko su angažovane da rade samo na tim konkretnim problemima, a nisu u stanju da izgrađuju jedan naučno-stručni mehanizam od kojega bi, na kraju krajeva, najviše zavisilo kakvim tempom ćemo ići u toj oblasti. One se same bave rešavanjem tih problema, i to je dobro da se bar one bave, ali one ne mogu da zadovolje sve potrebe u Jugoslaviji, ne mogu upravo da stignu da u bazi sistematski rade, nego sporadično, tu i tamo, više zbog sopstvenog iskustva, a ne zbog toga da bi neposredno

pomogle u organizaciji udruženog rada. Moraćemo tu ići brže i odlučnije. Mislim da bi tu i naši univerziteti i druge postojeće institucije koje su vezane za primenu nauke mogle nekako odlučnije da se na neki način orijentišu prema tim problemima. Naravno, ne samostalno, ali i samostalno kada je reč o preuzimanju raznih projekata. Međutim, ja mislim da bi bilo potrebno celu tu aktivnost na odgovarajući način povezati i integrisati, ne u smislu nekog centralizma, nego u tom smislu da se kapaciteti koje imamo maksimalno iskoriste tamo gde su potrebni.

Ovde je govoreno načelno o problemu dohodovnih odnosa. Ja bih tu, radi ilustracije onoga o čemu sam već govorio, posebno pomenio problem banaka i trgovine. I transformacija tih organizacija u ustavnom smislu ide dosta sporo, i ja moram reći da imam utisak da i naša politička kampanja u priličnoj meri — iako je vodi Savez komunista, ali ne Savez komunista kao celina, nego pojedini komiteti i organi Saveza komunista — nije uvek dobro orijentisana, odnosno da čak može ponekad da smeta uspostavljanju pravih prilaza. Mi smo, na kraju krajeva, promenili strukturu banaka i društvenu ulogu banaka i, rekao bih, nacionalizovali smo ih i pretvorili ih u eksponenta samoupravne privrede i uopšte samoupravnog društva, i to pre svega osnovnih organizacija udruženog rada. Bilo bi normalno da sada te banke u našem društvu budu veoma značajan sastavni deo samoupravnog sistema. Ali kad sada čitamo novine vidimo da se piše da banke imaju ogromna sredstva, a preduzeća nemaju sredstava. Međutim, sredstva koja imaju banke, to su sredstva preduzeća. Ne znam da li preduzeća treba u čarapama da drže pare ili će ih držati u banci. Banke su stvorene zato da se tamo drže, u stvari, sve pare naše privrede, jer su one eksponenti privrede.

Druga stvar je, naravno, materijalni problem. Banke raspolazu uštedevinom, i to nije rešen problem. A uštedevine su građana, i kao suma predstavljaju znatno veću količinu nego što su sredstva organizacija udruženog rada u bankama. Tu, naravno, nastaje protivurečnost koja u ovom trenutku još daje bankama neku posebnu snagu. Taj problem treba rešiti tako da privreda, po mome mišljenju, dobije ne samo status ulagača — kao što sada čitam u novinama gde se kaže da ulagači treba da imaju kontrolu — nego da ima i kontrolu nad uštedevinama, jer od tih uštedevina, čini mi se, oko 40—50 odsto ide u investicije u privredi. Prema tome, normalno je da privreda kontroliše ta sredstva.

No takvih problema mogao bih da navedem mnogo, jer u nas sada postoji tendencija da banke treba maltene slistiti, a, u stvari,

treba rešiti samoupravne odnose u njima, društveno-ekonomske odnose. Duboko sam uveren da će banke biti jedna od, tako reći, nosećih institucija celokupnog našeg ekonomskog i društveno-ekonomskog sistema, posebno u oblasti planiranja i, rekao bih, kontrole ostvarivanja društvenog plana. Mislim da bismo mi u daljem razvitku trebali težiti za tim da veliki deo funkcija planiranja koje su sada raspoređene po državnim organima prenesemo upravo u taj bankarski sistem, ali na bazi samoupravljanja i samoupravnih odnosa, i da u nekom smislu banke pretvaramo u samoupravne interese zajednice gde bi i društvo, i privreda, i ulagači, i svi društveni faktori učestvovali u upravljanju. Zato ne smemo potcenjivati taj bankarski sistem.

I o trgovini se mnogo govori u tom smislu da treba — što je ustavni princip — povezivati proizvodnju i trgovinu, a kad pogledate kako to u praksi izgleda, onda dominiraju, rekao bih, za sada dve krajnosti: na jednoj strani, ceo niz preduzeća neće da ide u integraciju sa trgovinom, jer nisu zainteresovana, jer im više odgovara kupoprodajni odnos, odnosno iz jednog ili drugog razloga nisu zainteresovana da se tu dohodak deli. Iz istih razloga je dobar deo trgovine orijentisan tako da praktično sabotira vezu sa proizvodnjom ili bira samo one koji njoj koriste u tom pogledu. Sada je to stanje po prilici slično onom u našoj poljoprivredi gde su naši krupni poljoprivredni kombinati, kojima smo rekli da organizuju seljake, najpre razbili zadruge, a posle za kooperaciju biraju samo one seljake koji imaju dosta zemlje i sredstava, a to znači najbogatije seljake, jer od njih imaju koristi, i njima daju i kredite i sredstva za proizvodnju; a onaj siromašni, pa čak i srednji seljak je ostao van domena te kooperacije i ostao je tako kako je bio. Tako i ovde imamo situaciju da trgovina bira svoje proizvođače, koji onda postaju neka vrsta faktora u toj organizaciji trgovine.

Međutim, kada pogledate šta mi tu radimo da bismo izmenili takvu orijentaciju, takvo stanje, ipak se još uvek sve to svodi na te naše opšte zahteve, ponavljanje opštih principa — »morate«, »morate«, i onda govorimo o otporima, birokratizmu, tehnokratizmu. Naravno, svega toga ima. Međutim, najveći deo tih otpora proizlazi iz neznanja. Ja sam u to duboko uveren. Koliko god je danas opravdana kritika mnogih tih naših poslovnih organa, ja bih ipak rekao da mi imamo uglavnom zdravu političku situaciju u tim poslovnim organima. Međutim, ne znaju. Iako imaju mnogo akademski obrazovanih ljudi, oni na univerzitetu nisu mogli ništa da nauče od onoga što sada u ovom našem društvu treba da rade. Svi zajedno tek treba da učimo, i univerziteti moraju tek da uče da bi to što će

naučiti mogli preneti na ljude koji rade u praksi. Mene, prema tome, interesuje šta vi u tom pogledu radite. Mislim na izgradnju jednog, rekao bih, institucionalnog demokratskog sistema koji bi što je najviše moguće povezao sve zainteresovane društvene faktore, svu tu stvaralačku sposobnost — vašu, jugoslovensku i izvanjugoslovensku — da biste mogli otvoriti put do svake fabrike, do svakog preduzeća i onda zajedno sa onim ljudima koji treba neposredno da rešavaju probleme da se pronalaze odgovori na otvorena pitanja.

Isti problem je, po mome mišljenju, i oko pitanja razvijenih i nerazvijenih. Vi ste o tome ovde govorili. Ja se, što se tiče tih vaših opštih pogleda, slažem. Međutim, mi tu moramo pristupiti određenim promenama, ne samo zbog ustavnih promena i društvenih odnosa nego i zbog same, rekao bih, ekonomske nužnosti. Moramo bitno reformisati sadašnji sistem pomoći nerazvijenima, odnosno podsticanja i podrške bržeg razvoja ekonomski manje razvijenih delova zemlje. Do sada je to bio, uglavnom, sistem koji je vezan za fond i za budžetsku dotaciju. Sa gledišta obaveza federacije prema republikama i prema Kosovu, naravno, mi ćemo morati i dalje da se držimo fiksnih obaveza i granica obaveza federacije kao takve.

Međutim, mislim da taj problem moramo izvući iz tih isključivo državnih okvira, da to ne bude samo problem federacije kao države nego da vidimo šta u celom našem privrednom sistemu u Jugoslaviji, u sistemu dohotka itd. treba učiniti da bismo otvorili, da bismo snažnije usmerili sve tokove društvenog kapitala razvijenijih delova u manje razvijene delove zemlje. Naravno, moraćemo i dalje imati fond. Da li tu nešto treba da se izmeni, to tek treba proučiti. Ja verujem da treba, ali mislim da jedna, rekao bih, fiksna osnova za celokupan taj sistem mora da postoji, i to, po mome mišljenju, upravo u obliku fonda. Mislim da taj fond u budućnosti ne treba da se tako distribuira kao što se sada distribuira. Distribuira se na republike i na Kosovo, a zatim se opet u republikama i na Kosovu distribuira na objekte koji su u izgradnji. Meni se čini da bi taj fond trebalo da se orijentiše pre svega na to da stimulira, rekao bih, širu cirkulaciju društvenog kapitala, da zainteresira, da se povezuje sa društvenim kapitalom Slovenije, Hrvatske itd. i da na taj način zajedno sa organizacijama udruženog rada otuda dolazi na Kosovo, jer to onda znači povećavanje sredstava na koja mogu da dotiču u razvoj proizvodnih snaga na Kosovu i, što je vrlo važno, time se istovremeno privlači tehnologija i kadrovi, znanje itd., što je sve Kosovu potrebno. Ja to govorim ilustracije radi. Navešću jedan primer. Prekjuče sam bio u Beloj Krajini, u Sloveniji. To se,

naravno, ne može upoređivati sa Kosovom. Pre svega tamo je 30.000—40.000 stanovnika. Međutim, to je bio najveći partizanski kraj i do sada, a i sada je još i najzaostaliji kraj Slovenije. Oni su za poslednjih 5—10 godina napravili veliki preokret, iako još i sada imaju 51 odsto pravog seljačkog stanovništva, ali su na kraju rata imali i 80 odsto. Naravno, kao i svi, i oni su tražili velike fabrike, a za to niko nije imao para da im da. Krenuli su upravo na to da od postojećih preduzeća tamo stvaraju svoje pogone. To su male organizacije koje zapošljavaju 80—200 radnika, ali oni su privukli ta preduzeća za nekoliko godina, naravno, uz pomoć tog republičkog fonda za razvoj nerazvijenih delova Slovenije. Na taj način su za kratko vreme bitno izmenili sliku toga kraja. I danas, kao što sam već rekao, imaju 51 odsto seljačkog stanovništva, ali perspektiva je da će taj proces ići još brže.

Moramo imati i bolji koncept toga što znači brži razvoj. Mi to merimo isključivo kroz količinu para koje se distribuiraju. Međutim, ceo niz drugih faktora, a ne samo količina para, uticaće na to da li će se Kosovo brže ili sporije razvijati, jer količina para može ponekad da bude velika iluzija — da ljudi počnu da razmišljaju samo kroz to da treba što više milijardi za brži razvoj. Međutim, treba istovremeno stvarati znanje, treba stvarati čoveka, stvarati naviku, stvarati sredinu u kojoj ti proizvodni kapaciteti mogu da daju sredstva za investicije i sve drugo, odnosno da daju maksimalne rezultate.

Mislim da je čak potrebno više raščistiti koja je politika investiranja za Kosovo najbolja. Nisam sasvim siguran da je sadašnja politika investiranja na Kosovu najbolja. Pojedini drugovi su govorili protiv ekstenzivnog zapošljavanja. Naravno da je ekstenzivno zapošljavanje zaista slaba strana. Samo u nas se pojam ekstenzivnog zapošljavanja često shvata tako da se beži od industrije koja angažuje mnogo ljudskog rada u onu tehnologiju koja angažuje malo ljudskog rada. Međutim, ja mislim da su takvo tumačenje ekstenzivnog zapošljavanja i takva politika pogrešni za Kosovo. Za Kosovo je očigledno najpovoljnija ona industrija koja zapošljava mnogo radne snage. Moram vam sasvim iskreno reći, ja nikad nisam mogao razumeti zašto ste vi tako grdne milijarde dali u hemijsku industriju, jer takve vrste hemijska industrija kakva je ovde izgrađena zna se da je svuda u svetu niskoakumulativna, na rubu propadanja. Većina zemalja se odrekla te vrste hemijske industrije. Malo je još ima u svetu, a osim toga zapošljava malo ljudi. Ovo iznosim samo kao primer, i čini mi se da i o tome morate da razmišljate kada se govori o ovom problemu.

Sada ulazimo u pripremu i razradu novog zakona o uređivanju odnosa, odnosno podsticanja i podržavanja bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Kosova. Ja se jako bojim — ako tom problemu odmah, od početka ne pridemo kvalitativno drukčije i kvalifikovano — da ćemo se, takođe na samom početku, početi svadati oko procenata, oko raspodele, oko distribucije. Zato je važno da se vi, u pripremi toga zakona, u ceo taj posao uključite sa svojim sopstvenim konceptima, ali ne samo sa gledišta parcijalnih interesa Kosova. Vi morate poći od toga da u ovom našem samoupravnom sistemu nikakva federacija ne može da natera republike na neke odnose koji su direktno u suprotnosti sa njihovim interesima. Prema tome, kad pravite koncepte u svom interesu, morate te koncepte postaviti tako da vodite računa i o interesima drugih. Onda možete računati na uspeh. Ja sam duboko uveren da će ceo ovaj naš samoupravni sistem i dohodovni odnosi znatno podstaći kretanje društvenog kapitala. Ako vi taj koncept budete tako postavili, odnosno i vi i svi mi zajedno u Jugoslaviji, onda će ceo sistem podsticanja bržeg razvoja istovremeno biti orijentisan na to da se što više ostvaruje normalnim kanalima, rekao bih integracijom jugoslovenskog udruženog rada, i da tako utiče na to da društveni kapital dolazi na Kosovo.

S tim u vezi, da kažem još i to da tu postoji, rekao bih, jedna tradicija i neshvatanje naših društveno-ekonomskih odnosa, što predstavlja prepreku za jedan takav prisup i koncept o kojem sam govorio, jer svi otprilike misle da kad na jednom području ulažu, onda treba otuda nešto i da izvlače. Međutim, da bi se neću reći jedan narod nego radni kolektiv jedne osnovne organizacije udruženog rada — jer drugih sredstava nema — odrekao dela svog dohotka, to jest da bi ga usmerio na druga područja, i to ne nužno na područje druge republike ili čak na područje nerazvijenih nego i unutar svoje republike, on mora u tome naći određeni interes. Ja mislim da taj kolektiv ima pravo, jer, na kraju krajeva, on je — naravno, u okviru društva — stvorio taj dohodak i kada ga ulaže u svoju sopstvenu fabriku, on iz tog dohotka izvlači mnogo više nego što će izvući kada taj dohodak ulaže u drugo područje. Međutim, ono što je potrebno — treba se zaštititi od mogućih deformacija i taj kanal mora biti slobodan za cirkulaciju društvenog kapitala. Neki kažu to je kapital-odnos. Jeste po formi kapital-odnos, ali njegova društvena sadržina nije kapitalistička. Jer je, u stvari, uvek reč o jednom društvenom kapitalu koji se kroz tu cirkulaciju koncentriše, centralizuje, zato da bi mogao da rešava zadatke na širokom području. A osim toga, on je uvek vezan za daleko više

interesa, pre svega za proizvodne interese, za potrebe kooperacije, približava se sirovinama, između ostalog, i ljudima; vezan je za amortizaciju, za dogovore, samoupravne sporazume, i mislim da će taj put dohodovnih odnosa daleko manje opterećivati Kosovo nego što ga opterećuje sadašnji odnos prema bankama. Jer u bankama su visoke kamate, a u tim slobodnim dohodovnim odnosima, praktično, nema kamata, nego ako smo svi zajedno stekli dohodak, onda ćemo ga odgovarajuće i podeliti između sebe, a ako ga nismo stekli, onda ćemo opet zajedno gubiti. Banka, međutim, dolazi sa visokim kamatama i dolazi sa kratkim rokovima otplate, tako da je to zapravo dvostruki pritisak, ne samo sa kamatama nego i sa tim kratkoročnim otplatama koje često idu ne iz novostvorenog dohotka, nego idu, u stvari, da tako kažem, iz supstancije, ili mora republika, odnosno pokrajina da pomogne. Zato onda tu nastaje situacija da se gubici pokrivaju sredstvima, umesto da se ta sredstva ulažu u investicije.

Ja sam se na ovim pitanjima namerno malo više zadržao, jer bih želeo da vas podstaknem na to da se dobro organizujete i stručno, i naučno, i politički, i da u tim svojim konceptima za bazu uzmete Jugoslaviju, a ne Kosovo.

Pošto se sećam nekih naših ranijih razgovora, ne samo onog kad sam poslednji put bio ovde nego i mnogo ranije, rekao bih da se izgleda neke prognoze nisu ostvarile. Mislim pre svega na odnos sa seljacima, na tu kooperaciju, na organizovanje seljaka u kooperaciju. I kod vas su, kao i u drugim krajevima zemlje, u tom pogledu, izgleda, problemi slični. Mi smo dosta zapustili ceo taj problem organizacije i kooperacije seljaka i prepustili smo to kombinatima i trgovačkim zadrugama, ukoliko ih još uopšte ima. Mislim da je ta naša greška uticala, to jest prouzrokovala relativno, ili čak vrlo nizak rast produktivnosti u seljačkoj poljoprivredi, ako je uopšte ima. Ne znam kako je kod vas sada.

Ali, koliko god je seljak nesposoban da ide na neku veliku proizvodnju iz svojih sredstava, na neko veliko povećavanje produktivnosti rada, ipak se nešto može učiniti. Tamo gde se u tom pravcu nešto intenzivnije radilo, pokazalo se da je to moguće i to onda zadržava radnu snagu na selu, pogotovo ako se otvori perspektiva povećavanja produktivnosti rada na selu. Inače, vi ćete i dalje imati nezadrživi pritisak tog seljačkog stanovništva koje traži posao u gradovima, u industriji itd. i, bez obzira na sve napore, ne možete pokriti sve one potrebe koje se osećaju danas na selu. Upravo radi smanjivanja težine problema nezaposlenosti neophodno je

u većoj meri se orijentisati na to da omogućimo seljaku da na svom zemljištu poveća produktivnost rada. On sam to ne može. Može u kooperaciji sa socijalističkom poljoprivredom, odnosno u jednoj zadružnoj organizaciji. Pri tome, moramo, po mome mišljenju, poći od toga da seljak, naš seljak uopšte, a pogotovo ovde na Kosovu — drukčije je u Vojvodini — nije dovoljno snažan i bogat da bi iz svojih sopstvenih sredstava mogao stvarati nekakvu ozbiljniju akumulaciju, recimo takvu kakva bi i zadrugu učinila modernom poljoprivrednom organizacijom. Mislim da je to iluzija, a takva iluzija u nas postoji, postoji pritisak zadruga za udruživanjem sredstava, i to opet u obliku jedne političke kampanje koja je sama po sebi dobra, ali koja je lišena, rekao bih, prave snage, jer se ne zasniva na realnoj oceni činjenica. Ne možemo očekivati tu brži razvoj bez intenzivnijeg angažovanja društvenih sredstava u zadrugu, u kooperacijama, i to ne na širokom frontu da svakoj zadrugi ponešto damo. Moramo ići za tim da u najvećoj mogućoj meri sredstva damo tamo gde je zadruga, odnosno osnovna organizacija kooperacije najsposobnija da se razvije u jednu moderniju privrednu organizaciju i da kao takva utiče na produktivnost rada seljaka.

Ovde bih preporučio da što intenzivnije radite na jednom takvom konceptu, na izradi jednog pravog koncepta toga šta hoćete sa tom seljačkom poljoprivredom. Jer šta hoćemo sa društvenom poljoprivredom, sa poljoprivrednim dobrima — to je jasno, i u tom pravcu moramo ići dalje na njihovo proširivanje itd. Ali ovde je za nas veoma važan problem te seljačke privrede, ne toliko sa gledišta društveno-ekonomskih odnosa, jer ti odnosi su načelno raščišćeni, iako se ne ostvaruju. No taj odnos seljak — preduzeće, seljak — zadruga već počinje da dobija pravu fizionomiju, i to će se rešiti. Mnogo je važnije imati koncept materijalnog razvoja, odakle sredstva, kako sredstva ulagati, kakvu investicionu politiku u toj oblasti voditi i kakve odnose u raspodeli dohotka između društva i seljaka uspostavljati, da bi obe strane bile stimulisane.

Iako sam dugo govorio, ipak ću da kažem nešto o jednom političkom pitanju. Drugovi su ovde opširno govorili o problemima međunaacionalnih odnosa, o pojavama nacionalizma. Ja se slažem sa vašom orijentacijom, nemam tu nekih primedbi, ali želim da ukažem na neke stvari. Ranije smo govorili, kad je reč o Kosovu, da Srbi na Kosovu snose posebnu odgovornost, a sada bih rekao da je danas situacija obrnuta, rekao bih da *danās Albanci na Kosovu* snose posebnu odgovornost, upravo zato što su većinski narod ovde na Kosovu.

Naravno, ja ne mislim da je velikosrpski nacionalizam likvidiran, da ga nema ili da je njegova snaga mala. Naprotiv, mislim da je on tu, još uvek postoji, da će još prilično dugo postojati, ali je jasno da borba protiv tog velikosrpskog nacionalizma nije moguća sa suprotnih pozicija, sa pozicija nekog albanskog nacionalizma. To mi svi dobro znamo. Ja ne mislim da vi o tome ne vodite računa, ali mislim da je sada izuzetno važno da se upravo i jedni i drugi, ali posebno, rekao bih, ta albanska većina na Kosovu stara o tome i brine da se svi ti problemi rešavaju u okviru samoupravljanja i jednog humanističkog demokratskog prijateljstva između naroda. To je zahtev, ne samo zbog toga da odnosi budu onakvi kakvi treba da budu nego i zbog toga da se tu, u toj nacionalnoj sferi, vrši, rekao bih, određena promena u svesti ljudi. Jer albanska narodnost na Kosovu je dugo vremena bila pod pritiskom — nacionalnim i političkim — i stvorila se u prošlosti, po mome mišljenju, svest jedne inferiornosti, jednog stanja defanzive protiv svega što nailazi. Mislim da je sada potrebno tu svest postepeno menjati, koliko je to moguće. U stvari, danas takva opasnost ne postoji. Albanska narodnost je ne samo slobodna nego je, rekao bih, ravnopravni gospodar ovde na Kosovu i mislim da ona time treba da preuzme i određene političke odgovornosti ne samo prema sebi nego i prema drugima, i to ne samo na Kosovu nego i u Jugoslaviji.

Time hoću da kažem da je i na tom području potrebno izgraditi koncept politike koji može biti pozitivan ne samo za vas nego za celu Jugoslaviju. Naravno, to, prvo, traži punu demokratsku slobodu za afirmaciju svih narodnosti na Kosovu. Mislim da nam je praksa u Jugoslaviji pokazala da nismo ništa izgubili, da nismo ništa oslabili Jugoslaviju i odnose među našim narodima time što smo onim prvim ustavnim amandmanima, a posle i Ustavom iz 1974. išli na najšire, puno priznanje slobode za nacionalnu afirmaciju svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Naprotiv, danas je mnogo veće poverenje među narodima nego što je ikada bilo u Jugoslaviji. Nas su sa svih strana plašili, i sa Istoka i sa Zapada, govoreći: »... Vi ćete Jugoslaviju razrušiti.« I unutrašnji nacionalisti svih boja rekli su da razgrađujemo i uništavamo Jugoslaviju. Međutim, njihove prognoze su propale. Prema tome, i dalje mislim da nema nikakvog razloga da se bojimo bilo kakve nacionalne afirmacije, pod uslovom da ona nije uperena protiv društva, odnosno protiv druge nacionalnosti, da poštuje, respektuje ista prava drugih i u tom okviru traži stalnu demokratsku saradnju pa, ako hoćete, i preplitanje interesa, jednu samoupravnu integraciju.

Drugo, takav koncept, naravno, traži i stalnu borbu protiv svake nacionalističke isključivosti. Jer ponekad se stvaraju neke parole o nacionalnom interesu. Ne tvrdim da ne postoji nacionalni interes. Razume se da postoji nacionalni interes. Sloboda naroda, njegov ekonomski razvoj itd. — sve je to nacionalni interes, ali se ponekad kao nacionalni interes prikazuje i nešto drugo što je vezano za razne reakcionarne tradicije, za stanja koja su nekada bila, a kojih više nema i za neke zahteve koji su, u stvari, uslovljeni prošlošću, ali koji se danas ne mogu na isti način postavljati.

Isto tako, potrebno je tući se protiv nacionalizma. Naravno, treba se tući i političkim sredstvima a, u krajnjoj liniji, i administrativnim sredstvima. Treba izbegavati ta administrativna sredstva i primenjivati ih samo tada kada je reč o ozbiljnoj društvenoj opasnosti, a inače ne preterivati u tom pogledu — da iz nekih malih, sitnih pojava pravimo krupne pojave. Ponavljam, protivu njih treba se tući političkim sredstvima. One koje šire mržnju i izazivaju nacionalnu netrpeljivost treba ponekad dovoditi kod sudije za prekršaje. Ne smemo sitne delikte pretvoriti u krupne političke probleme, ali se moramo orijentisati na radikalnu borbu tamo gde je reč o ozbiljnoj opasnosti.

Moje je lično mišljenje, pošto smo mnogonacionalna zemlja, da nacionalizma ima i biće ga još. U nekoj drugoj zemlji on će naći drugu formu, na primer formu religije itd., ali pozadi svega toga su, naravno, uvek neki posebni interesi, konkretno kod nas — reakcionarni interesi, interesi koji su vezani bilo za dogmatizam, bilo za liberalizam. Mislim da sa nacionalizmom treba da računamo zbog toga što ima određene objektivne izvore koje preko noći ne možemo ukinuti, a ti objektivni izvori će biti stalni. Pre svega niža razvijenost, to je stalni izvor nacionalizma i raznoraznih drugih negativnih tendencija, i to svuda u svetu, ne samo kod nas, pa onda tradicija; vi sami znate kakve su sve tradicije i tradicionalna shvaćanja vezana za Kosovo, i to ne samo u glavama nekog tankog sloja nego, recimo, tu su određene negativne tradicije duboko usađene u srpskom narodu u Srbiji, čak više nego kod Srba na Kosovu. Ali to su objektivne činjenice i mi se ne možemo sada frontalno konfrontirati sa njima, nego moramo istoriji dati prostora i vremena da rešava te probleme.

Upravo zbog toga što znamo da su te objektivne činjenice tu, moramo biti budni. Zato je, i kad tretiramo sve te naše zajedničke probleme u Jugoslaviji, vrlo važno da im pristupamo strpljivo i demokratski i da te protivurečnosti i konflikte koji objektivno postoje — gde, da tako kažem, svi imaju pravo — ipak razrešavamo

sa punim međusobnim razumevanjem i pre svega, kad moramo pomalo i da se svađamo, da ne dozvolimo da takve naše diskusije i naši dijalozi postanu hrana za nacionaliste. Jer vi znate kako je sve izgledalo sedamdesetih godina. Kad se neko, da tako kažem, počne spuštati niz vodu, onda se teško može zadržati. Kad se svi problemi koji postoje počnu tumačiti samo kao probemi međunarodnih odnosa, onda to ljudi prihvate kao prirodnu reakciju na sve moguće društvene probleme kojih je bilo, ima ih i danas i koji će još dugo ostati u našem društvu. Mi, na kraju krajeva, moramo ljudima reći šta je šta. Ne može se sada pod plašt ili, rekao bih, pod firmu nacionalnih sukoba stavljati ono što nikako nije sukob nacionalnih interesa, nego su teškoće i problemi razvoja jedne zemlje kao što je Jugoslavija, koja je kao celina još uvek nerazvijena. Zato utoliko teže može da rešava unutrašnje protivurečnosti koje proizlaze iz te nerazvijenosti.

Uveren sam, a i vi ste tako danas govorili, da će i razvoj proizvodnih snaga u Jugoslaviji, koji već ulazi u jednu novu fazu, jer su stvoreni uslovi za daleko brži razvoj nego što je bilo u prošlosti, i sam razvoj našeg samoupravnog sistema, samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, samoupravne demokratije — da će sve to postepeno, možda čak i relativno brzo smanjivati i ukidati te protivurečnosti i konflikte o kojima sam govorio. No ne smemo imati iluziju da se to može preko noći odstraniti, i zato moramo imati jasan koncept politike i borbe na tom području.

Ovde je govoreno i o albanskoj emigraciji. Moramo se tući protivu nje i razbijati je. Treba i dalje raditi na njenoj diferencijaciji i razbijanju. No ponekad se stiče utisak da mi sada mislimo da nam je glavna opasnost emigracija. Ona to nije. Ona je bučna, ona radi svoj posao, ali ga radi već trideset godina, nije tek sada počela da ga radi. Ona je za nas opasna toliko koliko utiče na unutrašnja kretanja. Zato su naši glavni neprijatelji na tom području oni koji su u zemlji, a ne oni koji su izvan nje. Molim da me dobro razumete. Nikako ne želim da potcenim ono drugo, sami mi smo ponekad okrenuti prema emigraciji i mislimo da je tamo glavni izvor svega; a glavni izvor je u zemlji, ne tamo. Zato tu pre svega moramo da se borimo.

Na kraju, još malo o jednom pitanju koje je vezano za problem nacionalizma, a nije samo to. Mislim tu na pitanje obrazovanja i zapošljavanja mlade inteligencije. Meni se čini da u tom pogledu mi takođe malo robujemo jednoj stihiji. Tu još nemamo koncepta. Na poslednjoj sednici Predsedništva CK Saveza komunista Jugoslavije govorili smo o tome. Danas imam utisak da smo još uvek

ostali u okvirima nekih veoma opštih formulacija i još se nismo bitno približili konceptu našeg sistema obrazovanja. A posledice su te da nam, recimo, raste broj studenata na univerzitetima, pa čak i onih koji završavaju, i to raste neproporcionalno prema broju onih koji se pripremaju za kvalifikaciju radnika u fabrikama. Onda, srednje obrazovanje nije direktno usmereno na praksu itd. Događa se to da tu mladu inteligenciju ne možemo zaposliti ili je zapošljavamo na mestima gde bi jedan dobar kvalifikovani radnik taj posao bolje obavljao nego neki inženjer, i ja mislim da mi tu teško grešimo. Morali bismo, ne znam kako, čime i na koji način, dovesti u sklad te proporcije.

Rapidno se smanjuje upravo onaj kadar koji u suštini nosi proizvodnju, a to je visokokvalifikovani radnik, radnički kadar ili to što nazivamo srednje obrazovanje. Za mene je visokokvalifikovani radnik isto tako srednje ili više obrazovan čovek i mi malo radimo da bismo upravo te radnike obrazovali, da bismo ih kvalifikovali u dovoljnom broju, da bismo pre svega stimulisali te radnike da uz rad uče i da se obrazuju, da stiču više i visoko obrazovanje. O materijalnim problemima smo već govorili. Razlika u ličnim dohocima između, recimo, nekvalifikovanog i kvalifikovanog, čak visokokvalifikovanog radnika je daleko manja nego što je razlika između kvalifikovanog i visokokvalifikovanog radnika i inženjera. Međutim, mladi inženjer je mlad čovek koji dolazi sa fakultetskim obrazovanjem u fabriku i nesumnjivo mnogo manje zna od onoga kvalifikovanog i visokokvalifikovanog radnika koji je stekao iskustvo i znanje, a pre svega za samu fabriku je korisniji. Normalno bi bilo da je on više plaćen nego inženjer. Ali danas je ta podela još uvek takva da je inženjer gospodin, a radnik, ma koliko da je obrazovan i visokokvalifikovan, on je radnik, on nije gospodin.

Taj je mentalitet u nas, u celoj Jugoslaviji prisutan. Ima ga i u Sloveniji, iako je Slovenija najrazvijenija. Ona ima i najmanju disproporciju u tom pogledu. U stvari, u Sloveniji se mnogo više ljudi obrazuje na srednjem nivou nego na visokom nivou, što je, po mome mišljenju, normalnije. Morali bismo na nekakav način i ovde planirati, ne birokratski, ne centralistički, ali moramo znati šta hoćemo i na ovom području. Znači, posebno govorim da je to važan problem za Kosovo, jer ako vi budete neograničeno išli, bez ikakve orijentacije, bez usmeravanja, na obrazovanje visokih kadrova, nećete ih moći zaposliti, a ne mogu se zaposliti ni u Jugoslaviji, onda ne možete očekivati od tih ljudi da reaguju drukčije nego nacionalistički. S druge strane, imate ogromnu potrebu za visokokvalifikovanim radnicima i srednje stručnim kadrovima. Ja sve

ovo govorim ne poznavajući dovoljno vaše prilike, ali sam hteo prosto da vas na to upozorim, jer sam čuo da Priština ima mnogo studenta, oko 26.000. Ne znam da li je to malo ili mnogo. U svakom slučaju, mnogo je više nego što ima Ljubljanski univerzitet. Mislim da je vaša glavna potreba izgrađivati sada taj kvalifikovani i visokokvalifikovani radnički kadar i kadrove visoke kvalifikacije koji mogu kao stvaraoci doprinostiti jednom mnogo bržem izvlačenju Kosova iz zaostalosti.